

Универзитет у Новим Садзе
Филозофски факултет
Одзелене за русинистику

РУСИНИСТИЧНИ СТУДИЈИ RUTHENIAN STUDIES

НОВИ САД 2015

Универзитет у Новим Садзе
Филозофски факултет
Одзелене за русинистику

РУСИНІСТИЧНИ СТУДІЇ
RUTHENIAN STUDIES

За видавателя:

Проф. др Ивана Живанчевич-Секеруш, деканка Филозофского факултету у Новим Садзе

Главни редактор:

Проф. др Юлиан Тамаш, Филозофски факултет у Новим Садзе

Редакторе:

др Юлиан Тамаш, Филозофски факултет
др Янко Рамач, Филозофски факултет
др Михайло Фейса, Филозофски факултет

Редакција:

др Юлиан Тамаш, Универзитет у Новим Садзе, Филозофски факултет
др Янко Рамач, Универзитет у Новим Садзе, Филозофски факултет
др Михайло Фейса, Универзитет у Новим Садзе, Филозофски факултет
др Александер Дуличенко, Тартуский Универзитет, Катедра славянской филологии
др Михаел Мозер, Universität Wien, Kulturwissenschaftliche Fakultät
др Олег Румянцев, Università degli Studi di Macerata
др Ана Плишкова, Prešovska universita v Prešove, Ústav rusinskeho jazyka a kultúry
др Оксана Тимко-Дітко, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
др Людмила Попович, Универзитет у Београдзе, Филологийни факултет
др Стеван Константинович, Универзитет у Новим Садзе, Филозофски факултет
др Дюра Гарди, Универзитет у Новим Садзе, Филозофски факултет

Валерій Власенко

UDC 325.25(=82)(497.1)»1920/1921»

Сумський державний університет,

м. Суми, Україна

v_m_vlas@ukr.net

ТРЕТЯ ХВИЛЯ МІЖВОЄННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ДО ЮГОСЛАВІЇ

Анотація: У роботі йдеться про формування української політичної еміграції в Королівстві сербів, хорватів і словенців у міжвоєнний період, а саме третю, найбільш масову хвилю еміграції у листопаді 1920 – 1922 рр. Крізь призму матеріалів і документів українських, російських, хорватських та чеських архівів, емігрантської та югославської преси показані перипетії виходу українців на еміграцію, прибуття та розміщення їх у КСХС, ставлення югославської влади до емігрантів та діяльність державних, міжнародних та громадських інституцій з надання допомоги біженцям.

Ключові слова: українська еміграція, російська еміграція, хвиля еміграції, Королівство сербів, хорватів і словенців.

Із здобуттям Україною незалежності посилився інтерес до вивчення української політичної еміграції у міжвоєнний період. З одного боку, це було пов'язано з тим, що вона сповідувала альтернативні радянській формі устрою держави, з другого, з адаптацією українців, які внаслідок Першої світової війни та поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. змушені були залишити Батьківщину, до нового суспільно-політичного, економічного, етнічного, мовного середовища та збереженням ними національної ідентичності.

Найширше суспільно-політичне та культурно-освітнє життя еміграції розгорнулося в Європі. Саме тут утворилися її основні політичні центри, периферійні осередки, викристалізувалися політичні течії, діяли політичні партії, громадські організації, навчальні заклади, наукові та культурні інституції, виходила українська преса. Проте діяльність еміграції в окремих регіонах та країнах континенту висвітлена нерівномірно. Якщо українська еміграція у Центральній і Західній Єв-

ропі досліджена більш-менш широко, то в її південно-східній частині взагалі та в Королівстві сербів, хорватів і словенців (КСХС, з 1929 р. – Югославія) зокрема – недостатньо. Незважаючи на прибуття до цієї країни великої кількості уродженців та жителів України, тут сформувався периферійний осередок еміграції.

Окремі відомості про українську еміграцію в КСХС наводяться у монографіях з історії міжвоєнної української політичної еміграції в Європі (Трощинський, 1994; Наріжний, 1999; *Політична історія України*, 2003; Піскун, 2006) та російської й української еміграції в Югославії у 1919-1945 рр. (Козлітин, 1996). У статтях показані роль громадських організацій в емігрантському середовищі (Козлітин, 2002), поширення української преси у 1919-1941 рр. (Мовчан, 1996-1997; Румянцев, 2008), діяльність дипломатичного представництва УНР (Сергійчук, 2002), українських громад у Белграді (Власенко, 2011, №1) і Великому Бечкерекі (Власенко, 2011, №3), українців у Хорватії (Мацяк, 1955) і Боснії (*Матеріали до історії українців в Боснії*, 2008), студентський рух (Роговий, 2009) та відзначення Шевченківських свят українською еміграцією (Власенко, 2012).

Проте недостатньо дослідженим залишається питання появи в КСХС української політичної еміграції. Це поняття в літературі використовується у двох сенсах. У широкому сенсі всю міжвоєнну українську еміграцію вважають політичною, оскільки головну роль у виході українців на еміграцію відіграли саме політичні чинники. У нашій роботі ми застосовуємо це поняття у вузькому сенсі. Йдеться про ту частину української еміграції, яка була політично вмотивована, ідеологічно визначена, організаційно структурована та сповідувала ідею відновлення незалежної України у різних її формах. Тому автор ставить собі за мету показати завершальний етап процесу формування міжвоєнної української політичної еміграції в КСХС, а саме третю хвилю еміграції – наймасовішу. Під хвилями еміграції ми розуміємо повторювані масові еміграційні потоки.

У межах міжвоєнної хвилі української політичної еміграції в Південно-Східній Європі виділяють декілька менших хвиль або етапів. Головними критеріями визначення цих менших хвиль є характер еміграційних потоків, причини прийому емігрантів країнами-реципі-

ентами, діяльність державних і громадських інституцій, що займалися прийомом і розміщенням новоприбулих біженців.

Перша хвиля охоплює період з другої половини 1918 р. і до кінця 1919 р., коли до балканських країн прибули окремі представники заможних верств суспільства, військові та цивільні особи після поразки військ Антанти у квітні 1919 р. (так звана «*французька*» евакуація Одеси). Друга хвиля припала на зиму-весну 1920 р., коли внаслідок низки поразок армії генерала Антона Денікіна з Одеси та Новоросійська були евакуйовані військові та цивільні особи. Третя і наймасовіша хвиля – осінь-зима 1920 р., після розгрому армій УНР та генерала Петра Врангеля. Поряд з військовими Батьківщину залишило чимало цивільних осіб. За кількістю емігрантів кожна наступна хвиля переважала попередню. Зауважимо, що в зарубіжній історіографії існують й інші точки зору щодо кількості та хронологічних меж хвиль міжвоєнної еміграції (Раев, 1994, 13-16; Пивовар, 2008: 5-6).

Характерною рисою перших двох хвиль міжвоєнної української еміграції в КСХС була її мобільність. Після нетривалого перебування в країні біженці або поверталися додому, або реемігрували до країн Центральної та Західної Європи. Внаслідок цього в КСХС залишилося лише декілька сотень емігрантів. У цей період збільшився і потік військовополонених, які через Балкани поверталися на Батьківщину. Одна частина потрапила до України завдяки напівлегальному дипломатичному представництву УНР в КСХС та Місії Українського товариства Червоного Хреста на Балканах, друга – до Новоросійська та Криму, де влилася до Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР) або Російської армії (РА) Врангеля, третя частина залишилася у таборах для військовополонених. Нечисленні емігранти першої та другої хвиль заклали основу міжвоєнної української політичної еміграції в Югославії.

У жовтні – на початку листопада 1920 р. Червона армія завдала низку поразок РА, а 8-11 листопада прорвала Перекопську й Ішунську лінії оборони, які заступали вхід до Криму. 11 листопада головнокомандуючий РА видав наказ, а уряд – повідомлення про початок евакуації з Криму армії та всіх бажаючих. 13 листопада Врангель, французький верховний комісар граф де Мартель та адмірал Дюменіль підписали конвенцію, за якою головнокомандуючий РА «*передає свою армію, флот и своих сторонников под покровительство Франции,*

предлагая Франции в качестве платы доходы от продажи военного и гражданского флота» (Русская военная эмиграция, 1998, т.1, кн.1: 244-245). Евакуація, що тривала 13-16 листопада 1920 р., здійснювалася з 5 кримських портів: Євпаторії, Керчі, Севастополя, Феодосії та Ялти. Для цього були використані російські й іноземні військові кораблі, пасажирські пароплави, транспортні і парусні судна, криголами, підводні човни, баржі, буксири та маленькі катери загальною кількістю близько 130. За даними російського ескадреного штабу у Бізерті, евакуацію здійснили 138 військових і комерційних кораблів, не рахуючи кораблів іноземних держав (Гутан, 2008: 71). Усі вони прямували до Константинополя.

У другій половині листопада 1920 р. уся ця ескадра стояла вже на рейді (у бухті) Мода у Босфорі. Згодом почали оприлюднювати дані щодо загальної кількості прибулих. Так, за даними Посольства УНР у Константинополі, із Криму до Туреччини прибуло 120 тис. осіб, з яких військових – 70 тис. осіб, серед них українців – 35 тис. осіб, в тому числі 2 тис. повстанців на чолі з отаманами Ангелом, Гелевим, Олександром Реківим, Уренюком (ЦДАВО, 3696-2-448: 7), Чорною Хмарою (Антон Гребенник) (Коваль, 2005: 251-252), Демидом Гулаєм (ЦДАГО, 269-2-263: 62), Федорченком (ЦДАВО, 3696-2-360: 32) та ін. Дипломатичні представництва УНР у Болгарії та Румунії повідомляли, що з Криму евакуювалося близько 130 тис. осіб [ЦДАВО, 3696-2-308, 66; 3696-2-360, 18зв], історики еміграції, сучасники тих подій – 136 тис. осіб (Даватц, 1923, 7). За даними самого Врангеля, до Константинополя прибуло 150 тис. осіб, з яких дві третини склали військові (50 тис. солдатів із фронту, 40 тис. солдатів тилових частин, 6 тис. військових інвалідів та поранених, 3 тис. вихованців військових корпусів) й одну третину – цивільні особи (13 тис. чоловіків, 30 тис. жінок і 7 тис. дітей) (Врангель, 1992: 413; Спасов, 1999: 64-65).

Опинившись у Туреччині, частини РА були фактично інтерновані. Військові та цивільні особи отримали статус біженців й утримувалися урядом Франції. Щомісяця на їх підтримку витрачалося 40 млн франків (Спасов, 1999: 69). Уряд Франції не був зацікавлений у продовженні фінансової допомоги і тому суттєво її скорочував. Через це, а також суспільно-політичну ситуацію в Туреччині на рубежі 1920-1921 рр. у зв'язку з посиленням ролі Мустафи Кемалю, якого під-

тримувала радянська Росія, розпочалося так зване «розвантаження» Константинополя.

По-перше, 8-10 грудня 1920 р. кількома групами Російська військова ескадра вирушила до французької військової бази Бізерта (франц. *Bizerte*, араб. *Ben-Zert*) у Тунісі. По-друге, велика кількість біженців виявила бажання повернутися на Батьківщину. З 16 лютого до 17 вересня 1921 р. з Константинопольського району на Батьківщину виїхало понад 15 тис. біженців (Спасов, 1999: 70). Серед них було багато українців. По-третє, через припинення фінансування РА уряд Франції запропонував військовослужбовцям переселитися до Бразилії, Перу, Мадагаскару або вступити до французького Іноземного легіону. По-четверте, частина тільки-но прибулих з Криму біженців була одразу направлена до балканських країн. Переговори Врангеля з керівниками Болгарії, Греції, КСХС та Румунії щодо прийому біженців тривали впродовж листопада 1920 р.

Цивільні біженці та військові з Криму потрапили до КСХС кількома етапами. 13 листопада 1920 р. уряд цієї країни погодився прийняти на своїй території 10 тис. біженців, 26 листопада того ж року – ще 10 тис. осіб. Таке рішення було викликано послідовною антибільшовицькою позицією Белграда, наполегливістю союзників КСХС по Антанті та політичним впливом численних російських біженців, які проживали у КСХС.

З 25 листопада до 23 грудня 1920 р. безпосередньо з Севастополя та району Константинополя на 8 кораблях до країни прибули 21343 біженці з Криму. У бухті Бока Которська висадилася 12371 особа, порту Дубровник – 2563 та порту Бакар – 6409 осіб. Дані Міністерства внутрішніх справ щодо кількості біженців коливалися в межах 22,4-22,6 тис. осіб, канцелярії Державного уповноваженого у справах російських біженців – 19,1-23,9 тис. осіб (Јовановић, 1996: 181-182; Ђурић, 1990: 19). Емігрант Микола Федоров стверджував, що у цей проміжок часу прибуло близько 22 тис. біженців (Fedorov, 1939: 4). З портів новоприбулих залізницею транспортували у внутрішні райони країни. Перший шлях: Бока Которська – Дубровник – Мостар – Сараєво – Босанські Брод, а далі до Північної Сербії та Хорватії. Другий шлях: Бакар – Сушак – Загреб, а далі до Словенії, Північної та Східної Хорватії. Отже, враховуючи прибулих у жовтні-листопаді

(9,3 тис.), наприкінці 1920 р. у КСХС перебувало близько 31 тис. осіб. Крім того, восени 1920 р. невелика кількість емігрантів, в тому числі й українських, потрапила до КСХС з Австрії через Марибор (Словенія) та Болгарії через Царіброд (Димитровград, Сербія) (ЦДАВО, 3696-2-521: 3зв).

Розселили біженців майже по всіх регіонах країни. Згідно із даними Державної комісії та канцелярії Державного уповноваженого у справах російських біженців контингент біженців з Криму у складі 12503 осіб, який прибув до КСХС на рубежі 1920-1921 рр., територіально був розміщений таким чином (станом на 6 лютого): Банат, Баран'я, Бачка, Сербія, Срем – 3938 осіб або 31,5 %, Далмація, Славонія, Хорватія – 5007 осіб або 40,05 %, Боснія – 2389 осіб або 19,10% та Словенія – 1169 осіб або 9,35 % (Јовановић, 1996: 207). Наприкінці 1921 р. у КСХС російські й українські емігранти проживали приблизно у 200 таборах, причому у 160 з них переважали кубанські козаки й українці (ЦДАВО, 4-1-567: 31). У деяких таборах виникали українські організовані формування. Наприклад, восени 1921 р. у таборі м. Бачка Топола (*Bačka Topola*), що у 30 км на південь від міста Суботиця, діяв український військовий гурток на чолі з хорунжим Є. Микитовим та бунчужним В. Маєвським, члени якого через Генконсульство УНР у Загребі, Надзвичайну дипломатичну місію (НДМ) УНР в Угорщині підтримували зв'язок з Державним Центром (ДЦ) УНР та здійснювали підготовку до переїзду українських вояків до Польщі (ЦДАВО, 1429-2-88: 12). До 1923 р. емігранти з Росії й України перебували у більш ніж 300 колоніях (Козлітін, 2002: 22). Їхня діяльність регулювалася Постановою («уредба») про колонії російських біженців у КСХС та Інструкцією («правилник») про порядок обрання органів управління в колоніях, які періодично затверджувалися відділенням державної безпеки МВС (HR-HDA, 1357-1-5388 (1930)). У 1924 р. біженцям надали право вільно обирати місце свого проживання.

Проте невіршеною залишалася проблема військових. У квітні 1921 р. у Белграді спеціальна місія на чолі з начальником штабу РА генералом Павлом Шатиловим вела переговори з головою уряду КСХС Ніколою Пашичем та регентом Александром. Югославська сторона погодилася прийняти 12 тис. військових за умови спрямування їх на будівництво шляхів та прикордонну службу за контрактом. У черв-

ні-листопаді 1921 р. з таборів у Галіполі, Чаталджі та на Лемносі через порт Салоніки до македонського містечка Гевгелія (Гевґелија) і далі у північні та північно-західні райони країни прибуло 10557 осіб, лютому 1922 р. – 70, травні 1923 р. – 1300 осіб, з яких 300 одразу відправилися до Угорщини. Отже, у 1921 р. загальна кількість новоприбулих до КСХС військових – 11627 осіб. Проте, як зазначав генерал Григорій Янушевський у жовтні 1921 р., тут не були враховані військові, які одноосібно (не у складі великих організованих груп) приїжджали до КСХС (ГАРФ, Р-7440-1-30: 6). Наприкінці 1922 р. до КСХС прибули 983 інваліди з Константинополя, у лютому 1923 р. – 761 особа, 1924 р. – 388 кадетів та офіцерів з Шанхаю, травні 1928 р. – 440 осіб з Туреччини (Йованович, 2004: 182).

З 1 вересня 1921 р. з новоприбулих до КСХС кавалерійських частин РА Військове міністерство залучило до прикордонної служби на контрактній основі 4,5 тис. вояків. Вони здійснювали охорону кордону КСХС з Австрією, Албанією, Грецією, Італією й Угорщиною. Одночасно Міністерство транспорту використало 7 тис. військових (переважно донських і кубанських козаків) на будівництві низки шосейних і залізничних шляхів у Воєводині, Македонії, Сербії та Словенії (Йованович, 2004: 185; Арсеєв, 2004: 143).

Крім того, територією КСХС пролягали транзитні шляхи емігрантів до країн Західної та Центральної Європи. Наприклад, на початку жовтня 1921 р. з Константинополя через КСХС до Угорщини прямувала група з 1,4 тис. осіб (ГАРФ, Р-7440-1-30: 6).

Одночасно з прибуттям біженців до КСХС відбувалась і їх рееміграція та репатріація. Так, за радянськими агентурними даними, у листопаді 1921 р. із КСХС до Чехословаччини прибули великі організовані групи вояків-українців колишньої армії Врангеля, які потім *«направляються к Шаповалу. Шаповал производит регистрацию и пересылает их в деревню формально на работы. Из этих зарегистрированных будут организовываться военные отряды. На содержание этих людей Шаповал получил от Чехословацкого правительства 2 миллиона чешских крон»* (ЦДАВО, 4-1-567: 11). Насправді йшлося про Український громадський комітет у Празі. Його очолював Микита Шаповал, який мав дружні стосунки з членами чехословацького уряду. Завдяки цьому здобув фінансову допомогу для цієї інституції. Ко-

мітет надавав матеріальну допомогу емігрантам, сприяв їм у пошуку роботи та навчанні. Загалом до кінця 1921 р. через балканські країни, в тому числі КСХС і Болгарію, до Чехословаччини прибуло близько 10 тис. колишніх військовослужбовців «Русской армии» (Павленко, 1999: 190). На початку 1922 р. пароплавом до Італії відбуло близько 1,2 тис. осіб, переважно військових, наприкінці 1923 р. до США – 150 осіб. Виїжджали також до Франції. У зведенні агентурних даних радянської розвідки від 3 квітня 1922 р., з КСХС через Болгарію і Константинополь до Росії щодня вирушало 10-50 осіб. За короткий проміжок часу додому виїхало близько 1 тис. осіб. Напоготові друга партія такої ж кількості бажаючих повернутися додому (*Русская военная эмиграция*, 1998, т. 1, кн. 2, 227: 230).

Не тільки складні матеріальні умови перебування в еміграції сприяли поверненню частини біженців додому. За свідченням генерала Г. Янушевського, численні більшовицькі агенти через засоби масової інформації та в особистих розмовах агітували біженців визнати радянську владу. Посилаючись на статтю «Советская власть и эмигранты» у російській емігрантській газеті «Общее дело» (№ 319 від 31 травня 1921 р.), він стверджував, що більшовицьким агентам за кордоном поставлене завдання слідкувати за емігрантами та шляхом пропаганди, з одного боку, сіяти між ними розбрат, а з другого – переконувати примиритися з радянською владою та повернутися на Батьківщину. Чимало українців, на думку генерала, одноосібно і невеликими групами вже повернулися в Україну, а ще більше, особливо серед немолодих старшин, які втратили надію на перемогу над більшовиками, збираються це зробити (ГАРФ, Р-9145-1-324, 10-10об). Про це писала й українська емігрантська преса (Т-он, 1921: 2).

Наявність у КСХС численної групи більшовицьких шпигунів та агітаторів засвідчують югославські органи влади, поліція та військові. Наприкінці січня 1921 р. комендант тилового району Савської дивізії у Хорватії повідомив командуючому 4-ої армії про те, що у районі порту Бакар серед російських біженців перебувають «сумнівні особи», переважно євреї, які є небезпечним елементом, більшовицькими шпигунами й агітаторами (HR-HDA, 1357-1-6679, inv. br. 2031 (1921)). 10 березня 1921 р. департамент громадської безпеки МВС попередив місцеву владу у Загребі про те, що серед військових армії Врангеля

зустрічаються більшовицькі агенти та прихильники більшовицьких ідей (HR-HDA, 1357-1-6679, inv. br. 14125 (1921)), зокрема, Соломон Германович (Germanović) або вояк колишньої австро-угорської армії Дюро Фелдош (Feldoš), який прибув до КСХС за російським паспортом. Департамент також повідомив, що увечері 6 січня 1921 р. у порту Бакар на пароплаві «Херсон» одна частина біженців молилася Богу і співала гімн «*Боже, царя бережи*», друга виконувала комуністичний гімн «*Інтернаціонал*» (HR-HDA, 1357-1-6679, inv. br. 10777 (1921)). Югославська влада реагувала на це відповідним чином, інтернуючи більшовицьких агентів у спеціальних таборах. Так, ще у серпні 1920 р. такий табір був створений на пагорбі Хум (436 м. над рівнем моря) поблизу міста Мостар (1,5 км від центра міста) у Герцеговині (Дневни вести, 1920: 3). Наприкінці 1920 – навесні 1921 р. у ньому перебувало декілька десятків осіб (HR-HDA, 1357-1-10778, inv. br. 17846 (1921)); Побува руских комуниста, 1920: 1).

Суперечливим залишається питання щодо загальної кількості біженців, які прибули до КСХС. В офіційних документах, мемуарах, дослідженнях місцевих і зарубіжних авторів різниця складає від кількох тисяч до десятків тисяч осіб. За даними перепису, на 31 січня 1921 р. у КСХС проживало 20568 росіян (за рідною мовою) (*Дефинитивни резултати пописа*, 1932: 2–3). Керівник статистичного відділу Державної комісії з прийому та розміщення російських біженців професор Іванцов стверджував, що у 1921 р. у країні перебувало 28895 російських біженців (Јовановић, 1996: 165-166), український дипломат Отто Ейхельман – 30000 осіб, в тому числі 20318 чоловіків і 9682 жінки (на 31 січня 1922 р.) (*Русская военная эмиграция*, 1998, т. 1, кн. 2: 603). За даними російського прес-бюро у Константинополі, наприкінці лютого 1921 р. у КСХС було 32 тис. біженців, белградської газети «*Політика*», у квітні того ж року – 34750 осіб (Број руских избеглица, 1921: 3), представника КСХС у п'ятій комісії Ради Ліги Націй Ранісава Аврамовича, у вересні 1922 р. – 50 тис. біженців (Г., 1922: 2), секретаря Українського посольства в Софії М. Лаврика та представника Уряду УНР на Балканах полковника В. Филоновича, на початку 1920-х рр. – не менше 50 тис. осіб (ЦДАВО, 1429-2-109: 30; ЦДАГО, 269-2-258: 27). Професор Іванцов стверджував, що після прибуття біженців і вояків армії Врангеля загальна кількість російських емігрантів у країні

складала 73351 особу, в тому числі 33231 особа з різних цивільних евакуацій та 40200 осіб врангелівської військової евакуації (Ђурић, 1990 :20). Історик Олексій Єлачич загальну кількість російських емігрантів, які пройшли через Югославію, визначив у 60 тис. осіб (Јелаčić, 1930: 241), Вук Вінавер – у 60-70 тис. (Vinaver, 1965: 112], Міодраг Сібінович – 50-70 тис. осіб, а максимальну їхню кількість у країні на початку 1920-х років – до 45 тис. осіб (Сибинович, 1996: 7–8).

Серед сучасних дослідників російської еміграції в Югославії також існують різні точки зору щодо її кількості. Володимир Козлітін припускає, що загальна кількість біженців з Росії й України, які у 1919-1923 рр. опинилися у КСХС, складала приблизно 60-100 тис. осіб. Більш-менш достовірною, на його думку, є їхня кількість у 60-70 тис. осіб. При цьому автор звернув увагу на те, що при визначенні кількісного складу емігрантів дослідниками застосовувалися різні поняття, наприклад, «військові», «цивільні», «зареєстровані», «незареєстровані», «біженці трьох евакуацій» тощо (Козлітин, 1996: 96–97, 114]. Матей Селяк вважає, що у 1919-1924 рр. до КСХС прибуло 56-75 тис. біженців з Росії (Seljak, 2007: 16).

Мирослав Йованович, залишивши поза увагою тих біженців, які без зупинок або із затримкою на декілька днів чи тижнів транзитом пройшли територією країни, зосередився на визначенні кількості біженців, які перебували у КСХС від кількох місяців до кількох років, а дехто і по-життєво. За його підрахунками, на початку 1920-х років таких було 41-44 тис. осіб (Јовановић, 1996: 186). Згодом автор уточнив їхню кількість – 42,5 тис. осіб, що в цілому відповідало офіційним даним, якими оперував югославський уряд у Раді Ліги Націй (Йованович, 2005: 118–119). На нашу думку, вона є найбільш репрезентативною щодо тих біженців з Росії й України, які наприкінці 1921 р. перебували у КСХС.

Не менш суперечливими є дані щодо кількості українських емігрантів у КСХС, оскільки уряд цієї країни офіційно не визнав УНР і відповідно не виокремлював українців із російського емігрантського загалу. Тому дані про кількісний склад українських емігрантів подавали до Генштабу Армії УНР і МЗС УНР військові та громадські діячі, які перебували на той час у цій країні. Так, у доповіді начальника Генштабу генерала Всеволода Петріва генералу Михайлу Омеляно-

вичу-Павленку від 4 листопада 1921 р. повідомлялося про 2 тис. зареєстрованих українців (ЦДАВО, 1075-2-476: 234; 1078-2-210: 4), у відповідній доповіді від 20 грудня того ж року – 6 тис. осіб (ЦДАГО, 1-20-1311: 29). Йшлося саме про військових, оскільки наприкінці 1921 р. завершився прийом основного контингенту РА в КСХС. Це підтверджується й агентурними даними радянської розвідки. Наприкінці листопада того ж року у цій балканській країні було 6 тис. українських вояків, в тому числі багато старшин і 16 офіцерів генерального штабу РА (ЦДАВО, 4-1-567: 31). Отже, у грудні 1921 р. українці склали приблизно половину зареєстрованих у КСХС вояків армії Врангеля.

Радянські агентурні дані також свідчать про велику кількість українців у складі російської еміграції у КСХС. У доповіді про Югославію розвідувального управління штабу радянських військ в Україні від 26 листопада 1921 р. зазначається, що з 36 тис. емігрантів з Росії у цій балканській країні зареєстровані українці склали 16 тис. осіб, кубанці – до 8 тис.¹, росіяни – 12 тис., донці й інші національності – до 3 тис. осіб. Доповідач стверджував, що кубанці вважали себе українцями, оскільки жили окремими від росіян громадами і підтримували тісний зв'язок з українськими організаціями або особисто записувалися до них. Навпаки, росіяни і донські козаки трималися відокремлено і ставилися до українців вороже, вважаючи їх зрадниками. На думку доповідача, росіяни у своїй більшості національно малосвідомі, а дехто з них, відзначаючи організованість українців, співчували їм і навіть при вступі до цих організацій просили записати їх українцями (ЦДАВО, 4-1-567: 31).

У доповідях українських військових і дипломатів наводилися дані щодо питомої ваги українців як у складі армії Врангеля, так і всього російського емігрантського загалу в цій країні. Наприкінці

¹ Імовірно, у документі була зроблена технічна помилка або описка. За змістом і поданими фактичними даними щодо національного складу еміграції в Югославії документ збігається з опублікованим в українській пресі дописом, де кількість кубанців визначена у 3 тис. осіб, а не 8 тис. Див.: Українці в Югославії (Допись), Український прапор, Відень, 1921, Ч. 50 (17 грудня), с. 5. За іншими даними, на той час у КСХС перебувало приблизно 5 тис. козаків, в тому числі 3,5 тис. кубанських, решту склали донські, астраханські, терські, уральські козаки та калмики. Див.: *Арсеєв А.* Козаки у Краљевини Југославији, Зборник Матице српској за историју, Нови Сад, 2004, Св. 69-70, с.142-143.

вересня 1921 р. помічник начальника Генштабу Армії УНР генерал Г. Янушевський, який евакуювався з Криму разом із армією Врангеля та більше ніж півроку провів у КСХС, інформував військового міністра про те, що українці склали 70% цієї армії. Посилаючись на дані Українського посольства у Туреччині, він стверджував, що найкращі українські військові сили у кількості більше 4 тис. осіб перебували у КСХС у складі кавалерійських частин (ГАРФ, Р-9145-1-324, 16об-17). Лідер української колонії у м. Нові Сад полковник О. Колтоновський зазначав, що 75 % всієї еміграції складають уродженці Наддніпрянської України, переважно так звані малороси (ЦДАГО, 269-2-258: 29).

У сучасних дослідженнях з історії російської й української еміграції на Балканах взагалі та КСХС зокрема наводяться дані про велику кількість уродженців і жителів України у складі російської еміграції у цій балканській країні. В. Козлітін, використовуючи дані тогочасної російської преси (газети «Руль» і «Знамя Росши») та сучасних досліджень, стверджував, що серед біженців з Криму більше 50% за своїм походженням та місцем проживання склали вихідці з України (Козлітін, 2002: 22). Не всі з цієї категорії емігрантів вважали себе українцями.

Отже, на початку 1920-х рр. з 42,5 тис. емігрантів у КСХС менше 50 % склали уродженці або колишні жителі України. Серед них «малоросів», українців і кубанців, які вважали себе частиною української нації – 17-18 тис. осіб, «свідомих» українців – не більше 200 осіб.

Фінансове забезпечення справи прийому і розміщення біженців у КСХС здійснювалося кількома шляхами. По-перше, регулярні джерела фінансування надходили від урядів Великобританії (з жовтня 1920 р. до квітня 1922 р.), Франції (з грудня 1920 р. до січня 1921 р., а далі через непорозуміння з урядом КСХС фінансування на деякий час припинилося) та з державного бюджету КСХС. Левову частку серед них склали кошти КСХС. Акумулювала їх Державна комісія з прийому та розміщення російських біженців. У 1920 р. в її розпорядженні було 22 244 800 динарів, 1921 р. – 81 669 248, 1922 р. – 76 990 288, 1923 р. – 65 451 329 динарів. Ці кошти використовувалися для підтримки інвалідів та непрацездатних осіб похилого віку, утримання учнів і навчальних закладів, надання медичної допомоги хворим, під-

вищення професійного рівня та стимулювання трудової діяльності біженців [Козлитин, 1992, 14]. Державна комісія виділяла біженцям кошти безпосередньо або через Всеросійський союз міст, Всеросійський земський союз, Російське товариство Червоного Хреста (РТЧХ) та місцеві бюро праці.

По-друге, нерегулярними джерелами фінансування були кошти Петроградського депозитного банку. Після жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді основні фонди цієї установи (прикраси, дорожчінності, в тому числі з Російського музею імператора Олександра III, а пізніше і твори мистецтва, зібрані за часів більшовицької влади у Києві Всеукраїнським комітетом з охорони пам'яток культури) були вивезені спочатку на південь Росії, потім до Криму, а зі збільшенням потоку біженців на Балкани – до КСХС. Із 1618 ящиків, привезених влітку 1920 р. пароплавом «*Самара*» спочатку до Которської бухти, а потім порту Бакар, у грудні 1923 р. до Белграда надійшло лише 657 ящиків, які й були взяті під контроль Міністерством фінансів КСХС. Решта ящиків (майже 60 %) була викрадена, продана і вивезена за кордон. Частину коштів від їх продажу передали Державній комісії з прийому та розміщення російських біженців (Радоніћ, 2008/2009: 129–137).

Нерегулярними джерелами фінансування були також благодійні пожертви, кошти від проведення різноманітних акцій, концертів, вечірок, лотерей тощо. Ці кошти йшли на потреби як біженців взагалі, так й окремих верств зокрема, наприклад, інвалідів. Так, у березні 1921 р. МВС рекомендувало місцевим органам влади сприяти організації такого роду заходів на користь біженців (HR-HDA, 1357-1-6679, inv. br. 11505 (1921)). 2 березня 1923 р. у Белграді відбувся концерт козацького хору (диригент Соколов), чистий прибуток від якого пішов на потреби російських і сербських інвалідів (Концерти и забаве, 1923: 5).

По-третє, уряд КСХС під час переговорів з Врангелем вимагав фінансових гарантій у справі прийому й облаштування вояків РА на території країни. Такою гарантією стали перераховані у червні 1921 р. колишнім російським послом у США Борисом Бахметьевим кошти у сумі 400 тис. доларів [Русская эмиграция в Бразилию, 1921, 1]. Крім того, вояки, які перебували на прикордонній службі, створили спеціальний грошовий фонд, куди відраховували 8 % своєї платні. У

вересні 1922 р. з цього фонду на потреби військових інвалідів було використано 500 тис. динарів; вояків, які перебували у складному матеріальному становищі, у вигляді одноразової допомоги – 250 тис. динарів (Даватц, 1923: 10, 25).

Прийомом і розміщенням біженців з Криму займалися вищі і місцеві органи влади, міжнародні інституції, громадські та благодійні організації. МЗС КСХС інформував у цій справі Раду Міністрів, центральні та місцеві органи влади. Дипломатичні представництва у Константинополі та Салоніках опікувалися справою транспортування біженців до КСХС. МЗС узгоджувало питання видачі їм віз із дипломатичними службами в Афінах, Константинополі та Лондоні. У період максимального напливу біженців до справи безпосередньо долучилася Рада Міністрів. Вона вела переговори з урядами Англії та Франції щодо фінансування справи прийому та розміщення біженців, здійснювала контроль над міністерствами армії і флоту та будівництва у зв'язку з прийомом військових на прикордонну службу та будівництво шляхів, місцевими органами влади у справі прийому біженців. Іноді до вирішення проблем біженців долучався Королівський двір в особі регента Александра Карагеоргійовича, про що свідчать його переговори з делегацією РА на чолі з П. Шатиловим. Безпосередньо розміщенням біженців у країні займалися міністерства армії і флоту, внутрішніх справ, соціальної політики, транспорту та віросповідань.

Державна комісія з прийому і розміщення російських біженців (1920-1924), до складу якої входили сербські урядовці і російські громадські діячі, виконувала функції, які були зазначені в її назві. У структурі комісії діяли такі відділи, як фінансовий, контрольний, рахунковий, забезпечення та каса. Вони у свою чергу поділялися на підвідділи. Наприклад, у складі відділу забезпечення функціонували підвідділи управління, освіти, праці, благодійної допомоги, статистичний та інформаційний. Комісія надсилала до місць прийому біженців своїх уповноважених. Згодом на неї покладалися функції фінансування медичної допомоги, сприяння адаптації й інтеграції біженців у нове соціальне середовище. Ці функції Державна комісія здійснювала у співпраці з місцевими органами влади (HR-HDA, 1357-1-6679, inv. br. 14127 (1921)). У травні 1922 р. рішенням міністра закордонних справ КСХС усі російські благодійні організації були підпорядковані

Державній комісії. З поглибленням процесу централізації російських організацій біженців у КСХС, що тривав до березня 1924 р., коли замість тогочасного російського дипломатичного представництва була створена «*Делегація із захисту інтересів російських біженців*», функції Державної комісії були передані саме цій інституції.

Справою прийому та розміщення біженців займалися також російські дипломатичний і військовий представники та Державний уповноважений у справах російських біженців. Вони відстоювали інтереси біженців перед югославською владою. З 1920 р. справою біженців займався також і представник міжнародного Нансенівського комітету з питань біженців Сергій Юрьєв, який з 1922 р. офіційно обіймав посаду делегата Верховного комісару у справах російських біженців у КСХС.

Центральна югославська влада прихильно ставилася до російської еміграції. Чимало її представників було прийнято на державну службу, в тому числі і до центрального державного апарату, в тому числі МЗС, МВС тощо. Через русофільство уряду КСХС та більшості політичних партій, крім комуністичної, яка взагалі негативно поставилася до російських біженців, югославська влада нехтувала інтересами українських емігрантів і розглядала так зване «*українське питання*» з подачі російської еміграції. За повідомленнями українських дипломатів, місцева громадськість була занепокоєна впливом великої кількості російських біженців, проте більш-менш прихильно ставилася до них, про Україну майже нічого не знала, а якщо і надходила якась інформація про неї, то лише крізь призму російського погляду (ЦДАВО, 3696-2-308: 66–67).

Ставлення російської еміграції до українців було негативним. Це на власному досвіді відчув генерал Г. Янушевський, який декілька місяців поспіль намагався отримати візу до Польщі через російського військового представника у Белграді та грошову допомогу на переїзд від Державної комісії. Візу він так і не отримав, а замість допомоги ледь не втратив і те, що раніше одержував від уряду КСХС, оскільки у Державній комісії на той час уже переважали російські монархісти. Комісія ухвалила рішення про виключення його зі складу біженців і, відповідно, позбавлення допомоги. Генерал не без труднощів повернув собі закордонний паспорт і відмовився від грошової допомоги на

переїзд. Посилаючись на статтю «*Kad mrtvací ožyvljuju*» у часопису «*Jutarni list*» від 19 травня 1921 р. (№ 3339), він стверджував, що російські монархисти мають своїх агентів у консульствах і дипломатичних місцях. Завдяки цим особистим зв'язкам і знайомствам вони легко отримували необхідні візи на вільне пересування, тоді як без їхньої протекції у Белграді з КСХС «*не вирватися*». Тому українські емігранти змушені були звертатися до більшовицьких агентів, які добували їм перепустки на виїзд через Румунію, Угорщину, а найчастіше – через Німеччину. За таких умов, на думку генерала, існувала загроза, що багато «*українських громадян скоро опиняться в стані наших ворогів – більшовиків*» (ГАРФ, Р-9145-1-324, 10об-11).

МЗС та Військове міністерство УНР намагалися змінити ситуацію щодо українських біженців у КСХС на краще. 2 листопада 1920 р. ініціативна група Української колонії у КСХС на чолі з К. Люшенком уповноважила секретаря групи, колишнього старшого юрисконсульта Міністерства земельних справ УНР Михайла Петріва звернутися до міністра закордонних справ УНР з пропозицією відкрити у Загребі консульство УНР, а за можливістю і пресове бюро. Підставою для цього, на думку емігранта, було те, що, по-перше, Загреб – головне місто Хорватії, найбільше місто країни, важливий торговельно-економічний і культурний центр КСХС, по-друге, у ньому розташовані консульства провідних країн світу, в тому числі і слов'янських, по-третє, хорватський народ є найближчим серед південних слов'ян до українців за прагненням до здобуття незалежності і прихильно ставиться до УНР, по-четверте, кількість українців у КСХС постійно зростає, особливо після кримської евакуації. М. Петрів повідомив, що у Хорватії перебувають видатні українські громадяни – академік Української академії наук, професор Загребського політехнічного інституту Степан Тимошенко, член сенату при Вищому суді у м. Сараєво, професор Михайло Зобков та місцевий український громадський діяч Степан Лукіянович, кандидатуру якого і було запропоновано на посаду консула (ЦДАВО, 3696-2-521, 3-3зв).

У доповіді ініціативної групи Української колонії у КСХС міністру закордонних справ УНР від 17 січня 1921 р. йшлося про відсутність перепон з боку автономного уряду Хорватії щодо відкриття Генерального консульства УНР та згоду С. Лукіяновича очолити його,

проте остаточно справу повинен вирішити уряд КСХС. На посаду керівника пресового бюро та місії у справах українських військовополонених колишніх російської й австро-угорської армій та українських вояків армії Врангеля, які перебували переважно у Хорватії, ініціативна група запропонувала українського громадського діяча, доктора права Михайла Введенського (ЦДАВО, 3696-2-521, 13зв).

У січні 1921 р. МЗС УНР уповноважило голову НДМ УНР у Чехословаччині Максима Славінського боронити інтереси і права її громадян у КСХС (ЦДАВО, 3696-2-520: 4). Справами українських біженців у цій балканській країні ще з кінця 1919 р. цікавився також голова НДМ УНР у Румунії професор Кость Мацієвич. Він листувався з тамтешніми українцями. Наприкінці січня 1921 р. за дорученням С. Лукіяновича М. Гардовий (псевдонім Михайла Петріва) інформував дипломата про становище української справи у КСХС. Головною перепорою налагодженню дипломатичних відносин з УНР, на думку кореспондента, була неконсолідованість держави південних слов'ян, русофільство центрального уряду та традиційні впливи російських монархістів, які особливо посилювалися після кількох евакуацій до КСХС вояків армій Денікіна та Врангеля. Якщо сербська політична еліта дотримувалася російської орієнтації, то хорвати і словенці ставилися до українців із симпатією та співчуттям за *«аналогією з їхнім довготривалим перебуванням під монархічним ярмом і спільною боротьбою за незалежність»*. Другою перепорою була поразка Армії УНР, брак інформації про останні події в Україні та визвольну боротьбу українців взагалі. Великою проблемою усіх попередніх українських урядів, на думку М. Гардового, було недбальство та зволікання у справі налагодження гарних стосунків з народами КСХС (ЦДАВО, 3696-2-521: 23). К. Мацієвич пропонував МЗС УНР відновити діяльність місії УТЧХ у цій країні і призначити її керівником відомого громадського діяча, дипломата, літератора, лікаря Євмена Лукаsevича. Тоді, за словами Костя Адріановича, *«ми без всяких витрат з нашого боку могли б там розпочати нашу працю і тим хоч трохи паралізувати те надзвичайне русофільство, яке там панує»* (ЦДАВО, 3696-2-308: 47). Проте ця пропозиція не була реалізована.

На початку лютого 1921 р. С. Лукіянович запропонував МЗС УНР план роботи Генерального консульства УНР у Загребі. Основні

його положення були викладені у трьох розділах. У першому йшлося про становище української справи у КСХС. Серед низки причин негативного ставлення місцевої громадськості до української справи, зокрема, називалася та, що українським представникам, які були направлені Урядом УНР до Королівства СХС, не вдалося переконати сербську громадськість та сербські слов'янофільські кола у хибності виключної орієнтації сербів на *«единую, великую и неделимую Россию»*, в якій вони вбачали єдину захисницю їхньої самостійності, для самої сербської національної ідеї.

У другому розділі були сформульовані основні завдання генконсульства і пресового бюро в українському емігрантському середовищі, а саме:

1) Створення Українського еміграційного комітету у Загребі, до складу якого увійшли б українці Хорватії, Славонії, Далмації і Межимор'я, та поширення його діяльності шляхом відкриття філій у різних місцевостях краю.

2) Здійснення роботи комітету у формі влаштування зборів, заслуховування звітів і рефератів на нагальні теми; надання допомоги незаможним громадянам УНР та студентам-українцям загребських високих шкіл; культурно-освітньої діяльності серед українсько-русинської громади Бачки, Срему і Боснії (разом близько 30 тис. осіб) та вояків армії Врангеля, переважно кубанців, які перебувають у таборах округу Шабац (північно-західна частина Сербії); підтримки створених з власної ініціативи емігрантів *«українських гуртків»* у таборах, наприклад, у Стерніце (Strnišće) (Пулко, 2010: 229–230) поблизу Марибора.

3) Захист інтересів українсько-русинської меншини та інтернованих українських вояків армії Врангеля перед місцевими крайовими урядами.

4) Сприяння молоді в отриманні освіти у місцевих вищих навчальних закладах.

5) Порушення клопотань перед урядом КСХС про надання роботи українським фахівцям (лікарям, інженерам, юристам) та спрощення процедури їхнього в'їзду до КСХС.

Основні заходи консульства та комітету серед югославської громадськості полягали у:

б) налагодженні стосунків з прихильними до українців хорватами шляхом поширення української літератури у хорватських і словенських перекладах через загребські книгарні; влаштування концертів та вечірок з метою зацікавлення місцевого населення українською культурою, головне – піснею та поезією; публікації статей на поточні українські теми у місцевій пресі;

7) підготовці ґрунту серед місцевих урядовців для визнання УНР та її дипломатичних представництв.

У третьому розділі йшлося про штат та утримання консульства. На початковому етапі своєї діяльності штат консульства обмежувався 3 одиницями: консула, секретаря та голови пресового бюро. Консул відмовився від платні. Загальні щомісячні витрати склали 7 тис. динарів (приблизно 4-4,5 тис. чеських корон), в тому числі на оплату праці секретаря – 2,5 тис. динарів, голови пресового бюро – 4 тис., канцелярію – 500 динарів. С. Лукіянович зазначив, що робота консульства без відповідних повноважень здійснювалася вже близько півроку (ЦДАВО, 3696-2-520: 31–32). Зауважимо, що фінансове утримання консульства у Загребі (так само, як і посольства УНР у Туреччині та Болгарії) пропонувалося К. Мацієвичу, проте через брак коштів він відмовився (ЦДАВО, 3696-2-31: 4).

Відкриття Генерального консульства у Загребі прихильно зустріли місцеві українсько-русинська громада та греко-католицька церква в особі єпископа Крижевацької єпархії Дионісія Нярадія, про що свідчить лист єпископа до МЗС УНР від 28 лютого 1921 р. (ЦДАВО, 3696-2-520: 9). Офіційне ж призначення С. Лукіяновича почесним консулом було затверджене М. Славінським у квітні того ж року (ЦДАВО, 3696-2-521: 28).

Генконсульство і створений нею Український емігрантський комітет розгорнули широку діяльність. Було надано матеріальну допомогу студентській молоді та військовополоненим, які поверталися з полону в Італії на Батьківщину, започатковано пресове бюро на чолі з М. Петрівим, на сторінках югославської преси опубліковано низку статей про українську справу (Хардовіч, 1921; Lukijanović, 1921; *Україніца в чужих виданнях*, 1921], видано хорватською мовою книгу про Т. Шевченка «*Velikome Slovenu u spomen, prigodom 60-godjišnice smrti 1861-1921*» (Zagreb, 1922), велися переговори з видавцем часопису

су «*Jugoslovenska Njiva*» д-ром Б. Трухелька про переклад на хорватську та видання «*Книги буття українського народу*» М. Костомарова та з іншими видавцями – «*Записок Петроградської академії наук про українську мову*» (НАСР, 2об). Зауважимо, що на сторінках віденського часопису «*Український прапор*» періодично публікувалися огляди югославської преси зазвичай за підписом І.Б. (Іван Будз), зокрема, у рубриках «*Україна в югославській пресі*» (1921, ч. 1, 17), «*Ріжні вісти. Югославянська преса про східно-галицьку державність*» (1922, ч. 34), «*Югославянська преса*» (1922, ч. 43, 49), «*Чужа преса про події у Сх. Галичині*» (1922, ч. 50, 1923, ч. 18, 20), а також стаття «*Югославія й справа галицької державности*» (1921, ч. 33, 1-2) та повідомлення «*Українці в Югославії*» (1921, ч.50, 5) щодо позиції КСХС до подій у Східній Галичині та про українців у цій балканській країні. Огляди югославської преси про Україну та українських емігрантів друкувалися і на сторінках варшавської газети «*Українська трибуна*» (Ук. Сл., 1922: 3).

МЗС УНР надсилало Генконсульству запити щодо політичної ситуації в КСХС, становища, кількості та складу частин врангелівської армії в цій країні, відображення у закордонній пресі чуток про нібито укладання договору між Урядом УНР і Врангелем (ЦДАВО, 3696-2-520: 28). Оскільки не всі українці у КСХС знали про існування Генконсульства УНР у Загребі, МЗС рекомендувало йому налагодити зв'язок з окремими осередками українців у Сербії та їхніми лідерами, зокрема, полковником В'ячеславом Чопівським у містечку Петроваградін (поблизу Нові Саду), який мав широкі зв'язки у КСХС та листувався з помічником начальника Генерального штабу Армії УНР генералом Г. Янушевським (ЦДАВО, 3696-2-521: 32). Генконсульство зі свого боку регулярно інформувало як МЗС УНР про політичне становище в країні, діяльність російської еміграції, налагодження зв'язків з українськими групами й організаціями, так і місцевих українських емігрантів про заходи Уряду УНР, умови переїзду до Польщі тощо (ЦДАВО, 3696-2-521, 10, 25: 31).

Голова пресового бюро М. Петрів листувався з професором Степаном Смаль-Стоцьким. Піднімалися питання скликання Всеукраїнського національного конгресу, діяльності української громади у КСХС, залучення чеських професорів Ярослава Бідла та Маріаша

Мурка до обговорення української справи як на сторінках сербської та хорватської преси, так і на з'їзді Югославської та Чеської АН у вересні 1921 р. у Загребі. С. Смаль-Стоцький обіцяв сприяти вирішенню поставлених питань [НАСР, 3-10]. М. Петрів досить критично висловився щодо призначення Державним секретаріатом закордонних справ ЗУНР своїм представником у КСХС мариборзького дрібного залізничного урядовця Івана Будза, який *«інформує Югослов'ян в нашій справі через німецьку пресу. Годі казати про те, що така «інформація» може лишень пошкодити з таким трудом налагоджену нами тут працю. Представником УНР (або західної, або східної, бо хіба ми сердешні емігранти можемо мати тут двох своїх представників?), беручи під увагу колосальні труднощі для українців в досягненні у Югославії дипломатичного успіху, може бути лишень високо-освічена людина, професор, якийсь наш найвидатніший діяч, яким п. Будзь абсолютно не є. Кожний крок такого представника, хоча і не визнаного місцевою владою, може лишень скомпрометувати українську справу в югослов'янській opinii»*. Взагалі, на думку М. Петріва, поділ українців у Югославії на наддніпрянців і наддністрянців, був надзвичайно шкідливим (НАСР, 1об-2).

У червні 1921 р. НДМ УНР у Празі через Посольство КСХС у Чехословаччині звернулася до югославського уряду з меморандумом про визнання УНР та її Генконсульства у Загребі (ЦДАВО, 3696-2-520: 10). Проте відповіді так і не отримала.

У 1922-1923 рр. діяльність Генконсульства УНР у Загребі стала менш інтенсивною. Це було викликано як фінансовими і політичними труднощами Уряду УНР, так і невизнанням югославською владою офіційного статусу цього дипломатичного представництва. Матеріальна допомога з боку Уряду УНР була мінімальною. Більшість заходів Генконсульства були виконані на кошти С. Лукіяновича, зокрема, утримання пресового бюро, видання української літератури, матеріальна допомога студентській молоді тощо (Петрів, 1924: 139). Почесний консул неодноразово висловлював незадоволення тим, що Уряд УНР не надавав *«українцям жодної підтримки і допомоги»* (ЦДАВО, 3696-2-521: 32). У листі до МЗС УНР від 29 квітня 1922 р. М. Петрів зазначав, що в країні перебуває велика кількість українців, яких слід об'єднати й організувати. Розпочати цю роботу варто було б у Белгра-

ді, проте через невизнання центральною владою Генконсульства УНР у Загребі здійснити її неможливо (ЦДАВО, 1429-2-153: 10). Тому діяльність Генконсульства поступово переходила на рейки громадської самодіяльності.

Паралельно Військове міністерство УНР намагалося опікуватися долею українських біженців у КСХС. З метою позбавитися впливу російських монархічних кіл і більшовицьких агентів та об'єднати й організувати українських військових у КСХС у серпні 1921 р. помічник начальника Генерального штабу Армії УНР Г. Янушевський запропонував сформувати з представників кількох міністерств (закордонних справ, військового, преси і пропаганди та повстанського штабу) комісію для вирішення наступних завдань.

По-перше, запровадити посаду українського представника у КСХС, бажано з військових, який би користувався довір'ям і повагою українських вояків. Якщо призначення офіційного представника неможливе, то доручити захист інтересів українських біженців представнику іншої держави та мати при ньому довірену особу з українців. У крайньому випадку неофіційно доручити кому-небудь з тамтешніх українців поширювати інформацію про Україну взагалі та розпорядження Уряду УНР зокрема. По-друге, налагодити ефективний зв'язок з українськими біженцями у КСХС, оскільки листи українською мовою на кордоні перлюструються та знищуються. Тому українці змушені листуватися російською. По-третє, надсилати офіційні видання Уряду УНР та взагалі україномовну літературу окремим особам у колоніях біженців для поширення їх серед українців. По-четверте, знайти найбільш ефективний спосіб використати бажання українців бути корисними Батьківщині. Це питання стосується не тільки самих українських біженців і Української держави, але й Уряду УНР. Якщо його вирішити належним чином, то українські емігранти відчують необхідність зв'язку з урядом і будуть підтримувати його, а не переходити до більшовиків. По-п'яте, оскільки у КСХС є багато бажаючих повернутися в Україну для продовження боротьби з більшовиками, необхідно організувати транспортування їх до Польщі, тобто виділити невеликі кошти для переїзду та допомогти з отриманням паспортів і перепусток (ГАРФ, Р-9145-1-324: 11–13).

У доповіді військовому міністру УНР від 27 вересня 1921 р. Г. Янушевський наголосив також на необхідності використання досвіду вояків-галичан у Чехословаччині, які об'єднані у так звані «*робітничі сотні*», де підтримується військова організація та дисципліна під началом однієї військової особи у кожній сотні. У майбутньому такі сотні могли стати основою військових підрозділів. Для реалізації цієї справи генерал пропонував навіть неофіційно призначити до КСХС військового представника, як це зробив Уряд ЗУНР в еміграції щодо західних українців у Загребі (ГАРФ, Р-9145-1-324: 14–15). Проте фактична реалізація таких заходів розпочнеться через декілька років з призначенням представника військового міністерства УНР на Балканах і його відпоручника у КСХС.

Українські емігранти, які перебували у сербській частині країни, намагалися самотужки об'єднатися. За даними радянської розвідки, наприкінці 1921 р. у Белграді з ініціативи кількох українських громад у таборах (колоніях) з метою об'єднання їхньої діяльності був створений Український комітет. До його складу хоча і входили представники різних політичних орієнтацій, проте всі вони сповідували ідею відновлення державності України (ЦДАВО, 4-1-567: 31). Зауважимо, що у вересні 1921 р. анонімний дописувач, імовірно, голова пресбюро Українського еміграційного комітету у Загребі М. Петрів стверджував, що «*зараз на черзі закладення Українського громадського комітету*» у Белграді (Дописи, 1921: 10). На початку січня 1922 р. на сторінках варшавської газети «*Українська трибуна*» було опубліковано повідомлення про українську еміграцію в КСХС, в якому наголошувалося на необхідності створення такого комітету (Українська еміграція в Югославії, 1922: 4), тобто наприкінці 1921 р. Українського комітету у сербській столиці або не існувало, або він вже припинив свою діяльність, або в агентурних даних радянської розвідки йшлося про Український еміграційний комітет у Загребі, а не в Белграді.

Подібно до Болгарії голова Українського національного комітету в Парижі Сергій Моркотун намагався поширити свою діяльність і на КСХС. За даними радянської розвідки, у Белграді діяло відділення політичної організації «*Молода Україна*», яку ще в Україні очолював С. Моркотун. Керівником відділення у сербській столиці був Петро Гудзенко. На отримані від французької спецслужби кошти він агітував

проти українського національного руху та Уряду УНР, співпрацював з російськими монархістами у КСХС (ЦДАВО, 4-1-567: 31).

Отже, третя хвиля еміграції з Криму до Туреччини, балканських країн та середземноморських островів виявилася наймасовішою. Вона завершилася у листопаді 1920 р. Далі міграції відбувалися як з Туреччини, середземноморських островів та півночі Африки до балканських країн, в тому числі і КСХС, так і в межах Балкан. Здійснювалося це внаслідок тиску країн Антанти, антибільшовицької позиції урядів більшості балканських країн, спроби окремих країн використати прийом біженців у своїх зовнішньополітичних планах та політичного впливу тією чи іншою мірою численних російських емігрантів, які оселилися на Балканах.

Ареал розселення української еміграції у КСХС сформувався у 1921-1922 рр. Більш-менш сталим він залишався до кінця міжвоєнного періоду. До країни прибуло декілька десятків тисяч уродженців та колишніх жителів України, а також кубанських козаків, частина яких ототожнювала себе з Україною. Усі вони належали до різних соціальних груп і відрізнялися рівнем національної свідомості. Згодом частина з них реемігрувала до інших країн або повернулася на Батьківщину. Невизнання УНР, відсутність офіційного українського дипломатичного представництва у КСХС, традиційне русофільство сербського політикуму, розгляд українського питання з подачі російської еміграції стримували процес об'єднання та самоорганізації української еміграції у цій країні. Попри це та завдяки ініціативі емігрантів у КСХС були закладені основи для створення осередку української політичної еміграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Арсењев А. Козаци у Краљевине Југославији, *Зборник Матице српској за историју*, Нови Сад, 2004, св. 69-70, с.137-157.
- Број руских избеглица, *Политика*, Београд, 1921, 18. априла, с. 3.
- Власенко В. Українська громада у Белграді у міжвоєнний період (за матеріалами паризького «Тризуба»), *Київська старовина*, Київ, 2011, № 1, с. 123-136.
- Власенко В. Українська громада у Великому Бечкерекі (Югославія) у міжвоєнний період, *Київська старовина*, Київ, 2011, № 3, с. 41-48.

- Власенко В. Шевченківські свята міжвоєнної української еміграції в Югославії (за матеріалами паризького тижневика «Тризуб»), *Величина малих язичких, књижевних, културних и историјских традицијах*, Зб. радова филозовски факултет, Нови Сад, 2012, с. 95-105.
- Врангель Петр Николаевич. *Воспоминания генерала барона П.Н. Врангеля*: в 2 ч., Москва, 1992, ч. 2: Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.): последняя пядь родной земли, 484 с.
- Г. Ранисав Аврамовић о руским избеглицима код нас, *Политика*, Београд, 1922, 19. септембра, с. 2.
- Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-7440, оп. 1, д. 30, 25 л.
- ГАРФ, ф. Р-9145, оп. 1, д. 324, 295 л.
- Гутан Н.Р. Записки о состоянии Русской эскадры, *Русская колония в Тунисе. 1920-2000*: Сборник, Москва, 2008, с. 71-72.
- Даватц В.Х., Львов Н.Н. *Русская армия на чужбине*, Белград, 1923, 123 с.
- Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 год = Résultats définitifs du recensement de la population du 31 janvier 1921*, Сарајево: Државна штампарија, 1932, 467 с.
- Дневне вести. Против сумњивих и опасних странаца, *Политика*, Београд, 1920, 13. августа, с. 3.
- Дописи. Українська еміграція в Югославії (Лист з Загреба), *Громадський вістник*, Прага, 1921, № 2, с. 10.
- Ђурић О. *Руска литерарна Србија 1920-1941 (писци, кружоци, издања)*, Горњи Милановац, Београд, 1990, 301 с.
- Йованович М. Обзор переселения русских беженцев на Балканы, *Русский исход*, Санкт-Петербург., 2004, с. 165-200.
- Йованович М. *Русская эмиграция на Балканах: 1920-1940*, Москва, 2005, 488 с.
- Јовановић М. *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд, 1996, 390 с.
- Коваль Р.М. *Багряні жнива Української революції*, Київ, 2005, 398 с.
- Козлитин В.Д. Российская эмиграция в Королевстве сербов, хорватов и словенцев (1919-1923), *Славяноведение*, Москва, 1992, № 4, с. 7-19.
- Козлитин В.Д. *Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919-1945 гг.)*, Харьков, 1996, 476 с.
- Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20-30-ті рр. ХХ ст.), *Українці Хорватії. Матеріали і документи*, кн. 1, Загреб, 2002, с. 21-37.
- Концерти и забаве. Козачки концерт, *Политика*, Београд, 1923, 2. марта, с. 5.

- Кущинський А. Кілька документів про «українське питання» у Врангеля, *Тризуб*, Париж, 1926, № 26-27, с. 23-27.
- Мовчан С.П. Українська періодика в Югославії та її роль у формуванні національної свідомості і консолідації українців у 1919-1941 рр., *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики* / Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника, Львів, 1996-1997, вип. III-IV, с. 226-238.
- Наріжний С. *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919-1939* (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої), Київ, 1999, 271 с.
- Павленко М. *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.)*, Київ, 1999, 352 с.
- Петрів М. Українці в Югославії, *Літопис політики, письменства і мистецтва*, Берлін, 1924, кн. 1, зшиток 12 (22 березня), с. 139.
- Пивовар Е.И. *Российское зарубежье: социально-исторический феномен, роль и место в культурно-историческом наследии*, Москва, 2008, 545 с.
- Пісцун В. *Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття)*, Київ, 2006, 672 с.
- Побува руских комуниста у мостарској тврђани, *Политика*, Београд, 1920, 22. децембра, с. 1.
- Політична історія України. ХХ століття: У 6 т., т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940)* / Керівник тому В.П. Трощинський, Київ, 2003, 720 с.
- Пулко Р. Санаторий в Вурберге, *Новый журнал*, Нью-Йорк, 2010, № 259, с. 229-238.
- Радовић Д. Судбина руског блага у Краљевини Југославији: осам и по деценија касније, *Крбови*, Сремски Карловци, 2008/2009, година XXII-XXIII, бр. 71-74, с. 129-137.
- Раев М. *Россия за рубежом: История культуры русской эмиграции. 1919-1939*, Москва, 1994, 296 с.
- Роговий В. М. Підтримка українських студентів у Хорватії, *Історія науки і біографістика: електронне наук. фахове видання* / Держ. наук. сільськогосподарська б-ка, Київ, 2009, №2. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2009-2/09_rogovyj.pdf
- Румянцев О. «Руски новини» та «Рідне слово» – дзеркала двох українських громад Югославії в період між двома світовими війнами, *Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія»*, сер.: Історичні науки, Острог, 2008, с. 448-460.

- Русская военная эмиграция 20-40-х годов. Документы и материалы*, т. 1: Так начиналось изгнание: 1920-1922 гг., кн. 1: Исход, Москва, 1998, 426 с.
- Русская военная эмиграция 20-40-х годов. Документы и материалы*, т. 1: Так начиналось изгнание: 1920-1922 гг., кн. 2: На чужбине, Москва, 1998, 751 с.
- Русская эмиграция в Бразилию, *Руль*, Берлин, 1921, № 146, с. 1.
- Сергійчук В. «Хорватський нарід найбільше розуміє нас, українців...», *Українці Хорватії. Матеріали і документи*, кн. 1, Загреб, 2002, с. 97-102.
- Сибиневич М. Значение русской эмиграции в сербской культуре XX века – границы и перспективы, *Русская эмиграция в Югославии*, Москва, 1996, с. 7-26.
- Спасов Л. *Врангеловата армия в България 1919-1923*, София, 1999, 244 с.
- Т-он. Більшовики і російська еміграція, *Українська трибуна*, Варшава, 1921, ч. 49, с. 2
- Трощинський В.П. *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*, Київ, 1994, 259 с.
- Ук. Сл. Хорватська преса й українці, *Українська трибуна*, Варшава, 1922, ч. 16, с. 3.
- Україніса в чужих виданнях, *Хліборобська Україна*, Відень, 1921, кн. 3, зб. 5, с. 210.
- Українська еміграція в Югославії, *Українська трибуна*, Варшава, 1922, ч. 6, с. 4.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 4, оп. 1, спр. 567, 31 арк.
- ЦДАВО, ф. 1075, оп. 2, спр. 476, 284 арк.
- ЦДАВО, ф. 1078, оп. 2, спр. 210, 113 арк.
- ЦДАВО, ф. 1429, оп. 2, спр. 88, 13 арк.
- ЦДАВО, ф. 1429, оп. 2, спр. 109, 394 арк.
- ЦДАВО, ф. 1429, оп. 2, спр. 153, 10 арк.
- ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 31, 135 арк.
- ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, 175 арк.
- ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 318, 448 арк.
- ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 360, 35 арк.
- ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 448, 171 арк.
- ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 520, 36 арк.
- ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 521, 40 арк.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 1, оп. 20, спр. 1311, 128 арк.

ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 258, 204 арк.

ЦДАГО, 269, оп. 2, спр. 263, 92 арк.

Хардовий М. Из историје препорода украјинског народа, *Nova Evropa*, Zagred, 1921, knj. 3, br. 5, s. 137-142.

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), f. 1357, kut. 1, br. 5388 (1930).

HR-HDA, f. 1357, kut. 1, br. 6679 (1921).

Fedorov N. *Ruska emigracija: historija, suština, rad, značenje. 1919-1939*, Zagreb, 1939, 23 s.

Jelačić A. Ruska emigracija u Jugoslaviji, *Nova Evropa*, Zagreb, 1930, knj. XXI, br. 4 (16. aprila), s. 241-244.

Lukijanović St. Ukraјinski problem, *Nova Evropa*, Zagred, 1921, knj. 3, br. 5, s. 142-145.

Národní archiv České republiky (NAČR), f. “Ukraјinské muzeum v Praze”, kart. 67, inv. № 879.

Seljak M. *Ruske emigrantske izobraževalne organizacije in organizacije ruskih znanstvenikov v Sloveniji 1920-1945*, Ljubljana, 2007, 60 s.

Vinaver V. Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929, *Istorija 20. veka*, Beograd, 1965, knj. 7, s. 99-186.

Валерій Власенко

ТРЕТЯ ВОЛНА МЕЖВОЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В ЮГОСЛАВИЮ

В статье на основе ранее не известных документов центральных государственных архивов Украины, Российской Федерации, Чехии и Хорватии рассматривается вопрос формирования украинской эмиграции в Королевстве сербов, хорватов и словенцев в межвоенный период. Основное внимание уделяется третьей волне эмиграции в ноябре 1920 – 1922 гг. Рассказывается о перипетиях выхода украинцев из Крыма и прибытия в КСХС, об отношении югославских властей к эмигрантам и оказании им помощи со стороны международных, государственных и общественных институций, в частности полулегального Генерального консульства Украинской Народной Республики в Загребе.

Акцентируется внимание на особенностях формирования украинской эмиграции в КСХС по сравнению с другими балканскими странами. Ее основу составили уроженцы и жители Украины, мобилизованные в Русскую ар-

мию генерала Врангеля, а также гражданские лица. Их удельный вес превышал 50 % всей общероссийской эмиграции в КСХС. Значительно меньшей была доля политической эмиграции. Это политически мотивированная, идеологически определившаяся, организационно структурированная часть эмиграции, которая исповедовала идею создания суверенного украинского государства в различных его формах.

Ключевые слова: украинская эмиграция, российская эмиграция, волна эмиграции, Королевство сербов, хорватов и словенцев.

Vlasenko Valery

THIRD WAVE OF THE UKRAINIAN EMIGRATION TO YUGOSLAVIA DURING THE INTERWAR PERIOD

The article describes the formation process of the Ukrainian emigration in the State of Serbs, Croats and Slovenes during the interwar period. All the facts are based on the previously unknown documents stored in the central state archives of Ukraine, Russia, Czech Republic and Croatia. The article provides a thorough introduction to the third wave of the emigration taken place in November 1920-1922. The author focuses on the severities arising from the secession of the Ukrainians from Crimea and their relocation to the State of Serbs, Croats and Slovenes; presents the facts proving the attitude of the Yugoslavia authorities towards the emigrants; describes the steps taken on behalf of the Consulate General of the Ukrainian People's Republic in Zagreb, which was at the times de facto recognized by Yugoslavia. The author also brings attention firmly to the particular aspects of the formation of the Ukrainian emigration in the State of Serbs, Croats and Slovenes and compares that to other Balkan states. According to the research Ukrainian emigration mainly consisted of natives and citizens of Ukraine that were requisitioned to military and civil personnel of the Russian army of Wrangel. Emigrants from Ukraine constituted more than 50% of the entire Russian emigration to the State of Serbs, Croats and Slovenes. The amount political emigrants was far smaller in comparison to military emigration. Nevertheless political emigration was the most structured, organized and motivated part of the Ukrainian emigration and embraced the idea of the rise of sovereign state of Ukraine.

Key words: Ukrainian emigration, Russian emigration, wave of emigration, to the State of Slovenes, Croats and Serbs, social aspects of emigration, Consulate General of the Ukrainian People's Republic in Zagreb.